

УДК 316.324.8+316.3

І. Д. Денисенко
 доктор філософських наук, професор,
 завідувач кафедри політології, соціології та культурології,
 декан факультету психології та соціології
 Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО & СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОСМИСЛЕННЯ З ПОЗИЦІЇ Е. ГІДДЕНСА

Аналіз сучасної соціологічної літератури свідчить, що ще із середини 80-х років ХХ століття серед більшості як західних, так і вітчизняних дослідників починають домінувати ідеї про те, що теорії К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма та інших учених багато в чому вже не можуть належним чином пояснити зміст і спрямованість соціальних змін у сучасному світі [12, с. 19]. М. Тисячнюк переконали: «Осмыслити післявоєнний час можна, лише якщо відійти від класичної соціології та використовувати нові соціологічні підходи» [11, с. 206]. Крім того, окремі представники західного наукового співтовариства (насамперед М. Кастельс, А. Мартинеллі, А. Турен, Дж. Уррі) у своїх публікаціях починають стверджувати, що зрозуміти соціальні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття можна лише тоді, якщо переосмислити соціологічні методи й концепції як початку ХХ сторіччя, так і його середини.

Саме в цей період у західному науковому співтоваристві починається активний пошук (який триває й сьогодні) методологічного підґрунтя для побудови теоретичної конструкції, що адекватно інтерпретує зміст і розвиток нового варіанта соціальної реальності (сучасного суспільства).

За цих умов варто навести насамперед позиції певної групи західних авторів (А. Гоулднера, Р. Коллінза, П. Бергера, Р. Будона), з роботами яких у науковому соціологічному співтоваристві пов'язуються широкомасштабні дискусії щодо реальних можливостей інтерпретувати розвиток сучасного суспільства теоріями цієї соціальної науки загалом (проблема так званої кризи соціології) та статусу й змісту соціологічної теорії зокрема.

У межах цієї дискусії соціальні дослідники основними причинами, що сформували кризовий стан у розвитку соціологічної науки, називають такі:

1) «перекручування» кожного з трьох напрямів у сучасній соціології: теоретичного осмислення історії (О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, О. Шпенглер, А. Тойнбі), систематичної теорії «природи людини й суспільства» (Г. Зіммель, Л. фон Візе, Т. Парсонс), емпіричних досліджень соціальних фактів і проблем (Ч. Міллс);

2) розвиток держави загального благоденства, яка будь-яким чином підтримувала соціологію, водночас обмежуючи її можливості;

3) ентропію функціоналізму, тобто розмивання його теоретико-методологічних основ, збільшення розмаїтості трактувань тих самих принципів, понять;

4) тенденції основних моделей функціоналізму Т. Парсонса як одного з його представників до конвергенції з марксизмом;

5) посилення критики функціоналізму;

6) виникнення відчуження щодо функціоналізму в молодого покоління соціологів;

7) появу нових альтернативних підходів у вивченні соціальної реальності (теорії І. Гоффмана, Г. Гарфінкеля, Дж. Хоманса);

8) розвиток теорій середнього рівня, у тому числі теорій, які більше орієнтуються на цінності волі й рівності, ніж на цінності «порядку», на чому акцентував увагу функціоналізм;

9) появу тенденції надати індивідуальним проявам неприйняття функціоналізму колективних та організаційних форм (А. Гоулднер);

10) «нез'ясованість» у соціологічному теоретизуванні та процес змін поколінь у соціології (Дж. Бен-Девід);

11) перехідність, викликану історичними змінами в суспільстві (О. Баразгова);

12) соціальні колізії, що не припиняються, і неготовність як західних, так і вітчизняних соціологів пророчити соціальні конфлікти, що назрівають (Ф. Шереги);

13) відносні невдачі «високих теорій» (за висловом Ч. Міллса) і певну відмову сучасних соціологів від кумулятивного знання, тобто такого, що володіє певним рівнем стійкості й спільності (Ш.-А. Кюен);

14) домінування економіки (ринкового фундаменталізму) над соціальною сферою та «почуття безсилля багатьох перед обличчям майбутнього» (Е. Гідденс) [5].

Як стратегію, яка допоможе змінити ситуацію, що склалась у цій системі знань, організатори й учасники дискусії пропонують насамперед перегляд природи, змісту та функціонального потенціалу сучасних соціальних/соціологічних теорій.

Так, відомий французький соціолог А. Турен заявив: «Замість того щоб описувати механізми певної соціальної системи, її інтеграції й дезінтеграції, її стабільності та мінливості, соціологи повинні повернутися від вивчення соціальних відповідей до аналізу механізмів самовиробництва громадського життя» [10, с. 41]. Провідними складовими останнього, на думку дослідника, є «суб'єкт, узятий у дистанції від організованої практики та як свідомість; історичність, тобто сукупність культурних моделей (когнітивних, економічних, етичних) і ставка центрального суспільного конфлікту; суспільні рухи, які борються за додання соціальної форми названим культурним орієнтаціям» [10, с. 41]. При цьому соціологічна теорія інтерпретується як певний результат наукової діяльності (положення, твердження), який протиставляється практиці.

Для А. Гоулднера соціальна теорія також виступає інтелектуальним продуктом соціології, який на субтеоретичному рівні вписується в сукупність доменних передумов і настроїв, що як стимулюють, так і стримують її розвиток [4, с. 73]. Учений стверджує: «Цей рівень – «прийдешньої кризи західної соціології» – формується загальною культурою й суспільством та є їх складовою частиною, принаймні до певної міри, а водночас він індивідуально впорядковується, фіксується, диференціюється й модифікується завдяки особистому життєвому досвіду» [4, с. 73].

Р. Коллінз у статті «Соціологія: наука чи антинаука» зазначає, що в соціологічній науці «теорію можна розглядати як пристосування для нагородження й зберігання наших (які висловлені соціологами – І. Д.) тлумачень згаданої погодженості» [6, с. 66]. Під останньою пропонується розуміти певну здатність зводити «найбільш вдалі пояснювальні моделі в несуперечливу картину функціонування миру» [6, с. 47].

Варто підкреслити, що в цьому контексті періодичні спроби щодо уточнення змісту терміна «теорія» в системі соціально-гуманітарних знань у межах обґрунтування специфіки природи досліджуваної соціальної реальності (суспільства) призвели до формування ситуації визнання теоретичної неспроможності всієї сучасної соціальної науки. Така тенденція викликала навіть низку заяв із боку відомих західних соціальних дослідників про їх «сум'яття» щодо визначення змісту й структури «теорії взагалі» та «конкретних видів теорії, які фактично існують» [13, с. 36] і про чітко сформульовані «правила вироблення й розпізнання соціальної теорії» [14, с. 145].

У межах цієї дискусії відомий англійський соціолог Е. Гідденс запропонував повернутись до розгляду теорії як сукупності взаємоузгоджених положень та сформувати

нову теоретичну конструкцію в контексті об'єднання моделей, що інтерпретують економічний, політичний і перспективний (проєктивний) аспекти розвитку суспільства з позиції відродження соціологічного уявлення (у класичній інтерпретації цього терміна Ч. Міллсом) [2].

З огляду на вказане метою статті є визначення перспектив побудови соціологічної теорії, що адекватно інтерпретує зміст сучасного суспільства, у контексті застосування стратегічних пропозицій відомого західного соціолога Е. Гідденса.

Звернення до поглядів саме Е. Гідденса дозволяє вирішити декілька методологічних питань, які виникли в період «кризи соціологічної науки» та не лише не отримують своєї експлікації, а навіть не ставляться на розгляд у пропозиціях багатьох інших дослідників. Сукупність цих моментів містить насамперед проблеми зіставлення, порівняння й можливого синтезу запропонованих різними авторами теоретичних конструкцій для підвищення рівня їхнього евристичного потенціалу в інтерпретаціях спостережуваної соціальної реальності.

Аналіз сучасної соціологічної літератури свідчить про те, що серед представників західного соціологічного наукового співтовариства вже є окремі спроби побудови теорії, яка за початкового розгляду відповідає зазначеним вимогам Е. Гідденса.

Як приклад можна навести теоретичні напрацювання італійського представника соціологічної науки А. Мартинеллі, Президента Міжнародної соціологічної асоціації в 1998–2002 роках (його «концепцію світового суспільства»), і французького соціолога М. Вевьорки, Президента Міжнародної соціологічної асоціації в 2006–2010 роках (його «концепцію триваючої мутації сучасного суспільства»).

Концепція світового суспільства інтерпретується А. Мартинеллі як теоретична конструкція побудови всесвітньої асоціації народів, «національних держав, міжнародних організацій, наднаціональних союзів і транснаціональних співтовариств, інтегрованих і регульованих поліархічною формою глобального управління» [8, с. 9–10]. Її формування ставиться дослідником у залежність від рівня функціонування двох груп чинників: які сприяють цьому процесу та які стримують його розвиток.

Першу групу факторів утворюють становлення вселюдської етики й формування транснаціонального громадянського суспільства. Ці чинники, на переконання А. Мартинеллі, формують такі тенденції: «послаблення зв'язку етос-етнос, цього бачення світу й практичного знання, з одного боку, і співтовариства загальної долі – з іншого; поширення саморефлексивної дії й думки» [8, с. 10].

Окреслені тенденції у свою чергу підтримують і зміцнюють певні інституції поліархічного глобального управління в демократичному світовому суспільстві. Зокрема, спостерігаються такі процеси:

- гармонізація законів країни в питаннях, регульованих міжнародними угодами або таких, що постають із рішень судів іншої країни;
- зміцнення наднаціональних органів на світовому рівні та на рівні регіонів;
- поширення засобів вирішення конкретних проблем через міжнародні режими, тематичні мережі та визначення міжнародних стандартів ефективних дій;
- уточнення правил співіснування, сумісних із загальними принципами, і процедур контролю процесу підготовки рішень із глобальними наслідками;
- виявлення етоса співробітництва на принципах прозорості й підзвітності;
- самоврядування спільнот як механізмів соціальної та політичної організації на рівні світу для наділення владою індивідів і груп;
- поширення й консолідація регіональних наднаціональних союзів із механізмами кооперації в публічній політиці та злиття ресурсів для загальних цілей шляхом добровільної відмови від частини суверенітету держав-учасниць [8, с. 11].

Групу факторів, що перешкоджають формуванню світового суспільства, становлять такі процеси:

- прагнення з боку ведучих акторів світової сцени підтримувати сформовані на ній відносини соціальної несправедливості;
- стратегії, рішення й реальна поведінка міжнародних організацій, орієнтовані насамперед на поведінку їхніх найдужчих членів;
- збереження глибоких нерівностей між країнами та народами в усіх сферах їх життєвого простору;
- поява нових форм фундаменталізму, агресивного націоналізму й трайбалізму;
- зниження партиципації в демократичній політиці, довіри до демократичних процесів та інституцій розвинених країн із представницькими урядами;
- збереження національних держав, що сперечаються за владу й блага [8, с. 11–12].

Стимулювання розвитку тенденцій першої групи та нейтралізацію другої групи факторів пропонується здійснювати через поліархічну модель глобального управління. Остання припускає збереження національної держави як «джерела ідентичності й громадянства, проте в межах добровільної передачі частини суверенітету на верхній інституціональний рівень» [8, с. 14]. А. Мартинеллі підкреслює: «Вона визнає роль політичних рухів, релігійних, професійних спільнот, місцевого самоврядування, транснаціональних діаспор, шукає сприятливі умови їх функціонування за принципами культурного плюралізму та контекстуального універсалізму» [8, с. 14].

Концептуальні міркування М. Вевьорки ґрунтуються на твердженні, що сучасне суспільство представлене компонентами, які містять певні напруженості, «викликані тим, що мутація відбувається, флюктує між логікою кризи й розпаду та логікою відтворення».

У цілому зміст цієї концепції можна презентувати певними тезами. Сучасні суспільства вже не є суспільствами індустріального типу. Соціальні інститути перебувають у процесі трансформації, логіка їх розвитку сполучається з процесами подальшої демократизації, орієнтацією на її політичні й економічні аспекти. «Нація» перестає бути провідним концептом конструювання соціальної реальності. Підвищується рівень культурного розмаїття, взаємодії та конфліктності. Кореляція процесів культурної декомпозиції/рекомпозиції та індивідуалізму стає певним трендом соціального розвитку. Соціальні й культурні зміни конструюють новий політичний дискурс, що формує нові вимоги до суб'єктів політичних дій.

Варто підкреслити, що наведені концепції (які належать одним із найбільш відомих і найбільш популярних західних дослідників) не просто не мають загального визнання й підтримки в сучасному соціологічному співтоваристві, а лише в певному обсязі відповідають вимогам, запропонованим Е. Гідденсом до теоретичних побудов такого рівня.

Так, теоретична конструкція розвитку суспільства А. Мартинеллі явно не містить концепт, що інтерпретує розвиток його економічної сфери (системи, підсистеми, сектора, сегмента), а концептуальні побудови М. Вевьорки – перспективний варіант його трансформацій (тобто експлікації досягнення можливого найвищого рівня соціальних мутацій).

Крім того, якщо концепція французького дослідника здатна частково «вписатись» у матрицю конфліктологічної парадигми, центральними положеннями якої є твердження, що «кожне суспільство в кожний момент часу піддається змінам: соціальні зміни відбуваються повсюдно» та що «кожне суспільство в кожний момент часу містить соціальний конфлікт: соціальні конфлікти відбуваються повсюдно» [9, с. 184], то основні положення теоретичної конструкції А. Мартинеллі – в один із варіантів теорії раціонального вибору. Предметом вивчення останньої виступають діючі суб'єкти, орієнтовані на досягнення цілей, що відповідають ієрархії їхніх уподобань.

Останнє твердження дозволяє зробити висновок, що основні положення запропонованих нових варіантів теорії суспільного розвитку не можуть бути аналітично погодженими між собою (наприклад, для формування певної синтезованої теоретичної конструкції, орієнтованої на підвищення евристичного потенціалу її складових концептів) уже навіть через їхні первісні методологічні засади.

Отже, очевидно, що звернення дослідників до проблеми визначення основних стратегій побудови теорії, яка буде спроможною адекватно інтерпретувати зміст і динаміку сучасного суспільства, має відбуватися з урахуванням певних моментів.

По-перше, серед представників наукового співтовариства в контексті розвитку міждисциплінарного синтезу варто організувати дискусію щодо визначення рівня кореляції концепцій, які інтерпретують формування й розвиток саме сучасної соціальної реальності (наприклад, теорій «інформаційного суспільства» М. Пората, «активного суспільства» А. Етціоні, «суспільства ризику» У. Бека, «мобільного суспільства» Дж. Уррі тощо), та інших теоретичних конструкцій (наприклад, структурно-функціонального аналізу, системного аналізу, теорії соціального конфлікту тощо).

По-друге, необхідне уточнення категорійно-понятійного апарату та узгодження основних положень різних варіантів теоретичних конструкцій, що репрезентують ту ж теорію сучасного суспільства.

Наприклад, розробка теорії суспільства ризику в сучасній західній соціологічній літературі представлена переважно розвідками У. Бека, Е. Гідденса та Н. Лумана. Однак аналіз цих досліджень дозволяє стверджувати, що навіть головний концепт гаданої теорії – поняття «ризик» – у кожному із запропонованих варіантів має авторську експлікацію. Так, для німецького дослідника Н. Лумана ризик є іншою стороною нормальної форми розвитку процесів сучасного суспільства, і «лише під час звернення до зворотного боку нормальної форми ми можемо розпізнати її як форму» [7, с. 141].

Натомість німецький соціолог У. Бек стверджує: «Ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства з погрозами й небезпеками, індукованими та зробленими модернізацією як такою. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, – це наслідки загрозливої могутності модернізації та зумовлених нею непевності й страху» [1, с. 45]. У свою чергу для англійського соціолога Е. Гідденса ризик виступає певним механізмом структурування сучасного світу [3].

По-третє, мають визначитися логіко-методологічні засади (концептуальна схема), які дозволяють виражати в абстрактній формі основні положення кожного з варіантів теорії формування й розвитку сучасного суспільства (від «мережного» М. Кастельса до «активного» А. Етціоні), систематизувати та узгоджувати ці твердження між собою, а також узгоджувати ці концепти з наявними емпіричними даними.

Література

1. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / У. Бек // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 45–84.
2. Гидденс Э. К социологическому сообществу! / Э. Гидденс // Социс. – 2007. – № 9. – С. 4–5.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 91–126.
4. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии / А. Гоулднер ; пер. с англ. А. Фомина. – СПб. : Наука, 2003. – 577 с.
5. Денисенко І. Криза соціології: визначення, ознаки, причини виникнення / І. Денисенко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Х. : Право, 2012. – Вип. 2(12). – С. 298–304.

6. Коллинз Р. Социология: наука или антинаука? / Р. Коллинз // Теория общества : сб. / пер. с нем., англ. А. Филиппова. – М. : Канон-пресс; Кучково поле, 1999. – С. 37–71.

7. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 127–159.

8. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу / А. Мартинелли // Социс. – 2009. – № 1. – С. 5–15.

9. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; пер. с англ. О. Гавриш, З. Каганова, В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.

10. Турен А. Возвращение человека действующего: очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.

11. Тысячнюк М. Мобильная социология Джона Урри / М. Тысячнюк // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 4. – С. 200–208.

12. Ядов В. Информация о XII Всемирном социологическом конгрессе (ВСК) / В. Ядов, З. Голенкова // Социс. – 1990. – № 11. – С. 18–22.

13. Frankfort-Nachmias C. Research Methods in the Social Sciences / С. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias. – New York : St. Martin's Press, 1992. – 578 p.

14. Filmer P. New Direction in Sociological Theory / P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman, D. Walsh. – London : Routledge & Kegan Paul, 1971. – 387 p.

Анотація

Денисенко І. Д. Сучасне суспільство & соціологічна теорія: проблеми концептуального осмислення з позиції Е. Гідденса. – Стаття.

Статтю присвячено визначенню основних стратегій побудови теорії, що адекватно інтерпретує зміст і динаміку сучасного суспільства. Особлива увага акцентується на систематизації вимог, які висуваються до такого рівня теоретичних побудов із боку представників соціологічного наукового співтовариства. Як основні дослідницькі стратегії в процесі побудови шуканої соціальної теорії пропонується розглядати пропозиції одного з провідних соціологів сучасності Е. Гідденса.

Ключові слова: сучасне суспільство, соціологічна теорія, дослідницька стратегія.

Аннотация

Денисенко И. Д. Современное общество & социологическая теория: проблемы концептуального осмысления с позиции Э. Гидденса. – Статья.

Статья посвящена определению основных стратегий построения теории, адекватно интерпретирующей содержание и динамику современного общества. Особое внимание акцентируется на систематизации требований, предъявляемых к такому уровню теоретических построений со стороны представителей социологического научного сообщества. В качестве основополагающих исследовательских стратегий в процессе построения искомой социальной теории предлагается рассматривать предложения одного из ведущих социологов современности Э. Гидденса.

Ключевые слова: современное общество, социологическая теория, исследовательская стратегия.

Summary

Denisenko I. D. Modern society & the sociological theory: conceptual understanding of the problem from the perspective of E. Giddens. – Article.

The article is devoted to determination of the basic strategy of construction of the theory adequately interpreting the maintenance and dynamics of a modern society. The special attention is accented on ordering of the requirements shown to such level of theoretical constructions from representatives of sociological scientific community. As basic research strategy in the course of construction of the required social theory it is offered to consider offers of one of leading sociologists of the present of E. Giddens.

Key words: modern society, sociological theory, research strategy.